

1032/1 RAQAMLI QO'LYOZMA MAJMUADA XUSHHOL G'ARIBIY  
DEVONINING KODIKOLOGIK TAVSIFI

**Madaliyeva Oysara Rustamovna**

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, PhD*

*E-mail: oysara19@gmail.com*

**Shermaxamatova Muslimaxon Elmurodjon qizi**

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, talaba*

*E-mail: elmurodjonqizi@gmail.com ,*

**Annotatsiya**

*Maqolada O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida 1032/1 raqami ostida saqlanayotgan, Xushhol G'aribiy ijodi ham kiritilgan qo'lyozma majmuaning kodikologik xususiyatlari o'rganiladi. Qo'lyozmaning moddiy tuzilishi, qog'oz turi, xat uslubi, matnning sahifalarda joylashishi, siyohlar, muqova, kutubxona muhrlari hamda ayrim varaqlarda kuzatilgan matniy va paleografik holatlar tavsiflanadi. Shuningdek, majmuada jamlangan shoirlar tarkibi, G'aribiy devonining o'rni, janrlar taqsimoti va g'azallarning alifbo tartibida joylashtirilishi tahlil qilinadi. Kuzatishlar qo'lyozmaning tashqi belgilari, matnni tashkil etish tamoyillari, saqlanish holati va ilmiy o'rganish imkoniyatlarini baholashga xizmat qiladi.*

**Kalit so'zlar:** *Xushhol G'aribiy, qo'lyozma majmua, kodikologiya, paleografiya, devon, g'azal, tarjiband, muxammas, nastaliq, kolofon.*

**Аннотация**

*В статье рассматриваются кодикологические особенности рукописного сборника, хранящегося под номером 1032/1 в фонде Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан и включающего произведения Хушхола Гарибия. Описываются материальная структура рукописи, тип бумаги, особенности письма, расположение текста на страницах, использование чернил, переплёт, библиотечные печати, а также текстовые и палеографические особенности отдельных листов. Анализируются состав авторов сборника, место дивана Гарибия, жанровая структура и алфавитный принцип расположения газелей. Полученные наблюдения позволяют охарактеризовать внешние признаки рукописи, принципы организации текста, состояние сохранности и перспективы дальнейшего научного изучения.*

**Ключевые слова:** *Хушхол Гарибий, рукописный сборник, кодикология, палеография, диван, газель, тарджибанд, мухаммас, насталик, колофон.*

**Abstract**

*This article examines the codicological features of a manuscript miscellany preserved under shelfmark 1032/1 in the collection of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. The miscellany includes works by Khushkhol*

*Gharibiy. The study describes the manuscript's physical structure, paper, script, text layout, ink, binding, library stamps, and textual and palaeographic features observed on individual folios. It also considers the authors represented in the miscellany, the position of Gharibiy's divan, the distribution of poetic genres, and the alphabetical arrangement of the ghazals. These observations contribute to the description of the manuscript's material features, textual organization, state of preservation, and potential for further scholarly research.*

**Keywords:** *Khushkhol Gharibiy, manuscript miscellany, codicology, palaeography, divan, ghazal, tarjiband, mukhammas, nasta'liq, colophon.*

## KIRISH

Sharq mumtoz adabiyoti tarixini o'rganishda qo'lyozma majmualar muhim yozma manbalardan biri hisoblanadi. Bunday majmualarda bir nechta shoirning asarlari bir jildga jamlangan bo'lib, ular adabiy muhit, matnlarni ko'chirish an'analari va kitobat madaniyati haqida ma'lumot beradi. Ularni tadqiq etishda nafaqat asarlarning mazmuni, balki qo'lyozmaning moddiy tuzilishi, yozuv xususiyatlari, varaqlarning joylashuvi, sarlavhalar, muhrlar va matndagi o'zgarishlarni ham hisobga olish zarur.

Xushkhol G'aribiy ijodiga oid qo'lyozmalarni o'rganish shoir merosining tarkibini aniqlash, mavjud nusxalarni o'zaro qiyoslash va matnning saqlanish holatini baholash imkonini beradi. Shoirga tegishli 2ta manba mavjud. Ulardan biri 11409 inventar raqami ostidagi shoir yozgan devon.<sup>26</sup> Mazkur maqolada esa 1032/1 raqamli qo'lyozma majmua tadqiqot obyekti sifatida tanlandi.<sup>27</sup> Unda G'aribiy bilan bir qatorda yana sakkiz nafar shoirning nomi qayd etilgan. Qo'lyozmaning tashqi tuzilishi, yozuv shakli, janrlar tartibi va ayrim varaqlardagi o'ziga xos belgilar majmuaning ilmiy tavsifini yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning asosiy maqsadi 1032/1 raqamli qo'lyozma majmuaning kodikologik xususiyatlarini tizimli ravishda tavsiflash, G'aribiy devonining majmuadagi o'rnini ko'rsatish hamda matnda kuzatiladigan ayrim xususiyatlarni ilmiy jihatdan qayd etishdan iborat.

## METODOLOGIYA

Tadqiqotda kodikologik tavsiflash, paleografik kuzatish, qiyosiy tahlil va tavsifiy-statistik usullardan foydalanildi. Kodikologik yondashuv orqali qo'lyozmaning o'lchami, qog'ozi, muqovasi, varaqlari va muhrlari o'rganildi. Paleografik kuzatishlarda xat turi, siyohlarning qo'llanilishi, matnning ustunlarga ajratilishi va ayrim varaqlardagi yozuv xususiyatlariga e'tibor qaratildi.<sup>28</sup>

---

<sup>26</sup> Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан. Литература (Диваны), Издательство "Навруз". Том I. №862. -Тошкент, 2017. –Б. 377.

<sup>27</sup> Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан. Литература (Диваны), Издательство "Навруз". Том I. №863. -Тошкент, 2017. –Б. 378.

<sup>28</sup> Ҳабибуллаев А.Адабий манбашунослик ва матншунослик..Қисқача курс.Тошкент, 2000.Б-22.

Qiyosiy tahlil jarayonida qo'lyozmaning turli varaqlari, xususan, 2- va 50-varaqlar solishtirildi. Ayrim varaqlarda kuzatilgan bo'shliqlar, o'chirilgan yoki qayta yozilgan so'zlar, chetga kiritilgan qaydlar hamda maqta qismlarining joylashuvi tahlil qilindi. Tavsifiy-statistik usul yordamida g'azallarning alifbo harflari bo'yicha taqsimoti va boshqa janrlarning soni qayd etildi.

### **NATIJALAR VA MUHOKAMA**

1032/1 raqami ostida saqlanayotgan qo'lyozma majmuaga Xushhol G'aribiy asarlari ham kiritilgan. Qo'lyozma haqidagi qaydlarda uning 51 varaqdan iborat ekani, matnning 1b–51b varaqlar oralig'ida joylashgani ko'rsatilgan. Hajmi 35 × 22 sm. Qo'lyozma mashhur sharq adiblari devonlari kabi nastaliq xatida bitilgan.<sup>29</sup> Fabrikada tayyorlangan och krem rangli qog'ozga ko'chirilgan. Matn sahifalarda ikki ustun shaklida joylashtirilgan, sarlavhalar esa kinovar, ya'ni qizil siyoh bilan ajratilgan.

Muqovasi kartondan ishlangan bo'lib, yashil rangda. Uning yuzasi oltinsimon bosma naqshlar bilan bezatilgan. Umuman, qo'lyozmaning tashqi ko'rinishi va kitobat usuli matnning tartibli joylashtirilganini ko'rsatadi.

2- va 50-varaqlarni o'zaro solishtirish natijasida har bir varaqda 27 qator mavjudligi va yozuvning bir xil xususiyatga egaligi qayd etilgan. Har bir varaqda poygir mavjud.<sup>30</sup> G'azallarda alifbo harflariga tegishli bo'limlar, undan keyin esa janr nomlari qizil siyoh bilan sahifaning o'rta qismida alohida yozilgan. Asosiy matn ikki ustun shaklida berilgan. Maqta qismlari esa ayrim hollarda o'rtada bir ustun shaklida, boshqa holatlarda bandga o'xshash ikki ustun ko'rinishida joylashtirilgan. Shu sababli ularni aniqlashda taxallusning kelishi, g'azalning yakunlanishi va she'r hajmi kabi belgilar muhim hisoblanadi.

Qo'lyozmaning 1a varag'ida majmuaga kiritilgan shoirlarning nomlari qayd etilgan. Jami to'qqiz nafar ijodkor ko'rsatilgan: G'aribiy, Ulviy, Sohiy, Nidoiy, Vahbiy, Xatoiy, Fitnat, Xotam va Zayur. Majmuaning G'aribiy devoni bilan boshlanishi shoirning o'z davrida muayyan adabiy mavqega ega bo'lgan bo'lishi mumkinligini taxmin qilishga asos beradi. Biroq bu fikrni qat'iy xulosa sifatida qabul qilish uchun boshqa qo'lyozmalar va tarixiy manbalar bilan qiyoslash talab etiladi.

Qo'lyozmaning 5a varag'ida kutubxona muhri mavjud bo'lib, ayni muhr 9a varag'ida ham qayta bosilgan. Muhr matni quyidagicha:

«ГПБ. Уз. ОтД. В рук. №1032. Уз. ДХК. кул.ёз. бул».

Ushbu muhr ostida yana bir yozuv keltirilgan:

«Узбекский Государственный Научно Исследоват Институт. Библиотека ОТД. ш. ИИБ №1032. гор. Самарканд».

<sup>29</sup> Содиқов.Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари.-Тошкент, -2017.Б-40.

<sup>30</sup> Ҳабибуллаев А.Адабий манбашунослик ва матншунослик..Қисқача курс.Тошкент, 2000.Б-90

Mazkur qaydlar qo'lyozmaning avvalgi kutubxona fondlarida saqlanishi va inventar hisobiga olingani bilan bog'liq tarixiy ma'lumotlarni o'rganishda ahamiyatlidir. Muhrlarda uchraydigan qisqartmalar va ayrim so'zlarning yozilishini alohida tekshirish, ularni tegishli kutubxona hujjatlari bilan solishtirish lozim.

Qo'lyozmaning ayrim varaqlarida matnni o'qish va uning dastlabki holatini aniqlashga ta'sir qiladigan xususiyatlar uchraydi. 1b varag'ining o'rta qismi yirtilgan. Qaydlar orasida 1b–4b varaqlar bo'sh ekani ham ko'rsatilgan, biroq ayni tavsifda 1b varaqda matn boshlanishi qayd etilgani sababli ushbu holatni asl nusxa bilan qayta tekshirish zarur.

2b varaqning 20–21-qatorlarida ikki ustundagi to'rt misra oralig'ida X shaklidagi nuqtali belgi mavjud. 3a varaqning 20-qatorida, birinchi ustundagi uchinchi so'z bo'yalib qolganligi sababli uni o'qish qiyin. 3b varaqning 12-qatorida ikki ustun o'rtasiga qizil siyoh bilan «Bob-ul ba» sarlavhasi yozilgan. Shundan keyin ham alifboning har bir harfiga tegishli bo'limlar alohida qizil siyoh bilan ajratilgan.

8b varaqning 15-qatori, 4a varaqning 7-qatori hamda 11b varaqning oxirgi qatoridagi maqta boshqa o'rinlardagi kabi o'rta alohida ikki qator qilib chiqarilmagan. Ular g'azalning avvalgi bandlari davomiga qo'shib yozilgan. Natijada maqta alohida yozilishi kutilgan o'rinda bo'sh joy qolgan. 4b varaqning 16-qatori, 13a, 13b va 15a varaqlardagi maqta qismlari ham ikki ustun shaklida berilmagan, biroq ulardan keyin maqta uchun maxsus bo'sh joy qoldirilmagan.

11b varaqning 17–19-qatorlarida uch bayt berilgan bo'lib, ularda taxallus uchramaydi. 20-qatorda maqta uchun joy qoldirilgan. Shu sababli bu o'rinda maqta tushib qolgan bo'lishi mumkin, degan taxmin ilgari suriladi. Biroq buni tasdiqlash uchun boshqa nusxalar bilan qiyoslash lozim.

22a varaqning 12-qatorida birinchi ustun ustidan qora siyoh bilan chizilgan, ikkinchi ustun esa butunlay mavjud emas. 25b varaqning 1–3-qatorlari oralig'ida ikkinchi qator tushib qolgan yoki qatorlar orasidagi masofa kengaygan bo'lishi mumkin. 27a varaqda oxiridan beshinchi va oltinchi qatorlar orasida hoshiyaga bitta so'z alohida yozilgan. 36b hamda 44–45a varaqlarda birinchi va ikkinchi qatorlar orasida taxminan bir qator hajmida bo'sh joy mavjud.

49b varaqning 6–7-qatorlari oralig'ida birinchi ustun oxiridagi so'zlar o'chirilib, ularning o'rniga boshqa yozuv kiritilgan. Shu varaqda G'aribiy taxallusi bilan tugaydigan qator qayd etilgan. Undan keyin 17 qator ikki ustun shaklida, so'nggi ikki qator esa bir ustunda joylashtirilib, taxallus bilan yakunlangan. Keyingi o'n qator ikki ustun shaklida davom etib, «tammam» so'zi bilan tugaydi.

Qo'lyozma tavsifida 42a varaq bo'sh ekani ham qayd etilgan. Biroq ushbu varaqning aniq holati, shuningdek, ayrim varaqlardagi bo'shliqlar va matn uzilishlarining sabablari asl nusxani batafsil tekshirish orqali aniqlashtirilishi kerak.

Majmuadagi G'aribiy devoni 1–46-varaqlarni egallaydi. G'azallar alifbo tartibida joylashtirilgan. Ularning hajmi eng kamida besh bayt, eng ko'pi bilan o'n bir baytni tashkil etadi. O'n bir baytli g'azallar kam uchraydi. Bunday hajmdagi asarlar ayn harfi bilan

boshlanuvchi birinchi g'azalda hamda yo va kof harflariga tegishli ikkinchi g'azallarda kuzatiladi.

Keltirilgan taqsimotda «ر» harfiga tegishli g'azallar soni eng yuqori bo'lib, 49 tani tashkil etadi. Undan keyingi o'rinlarda «و» harfiga tegishli 27 ta va «ن» harfiga tegishli 25 ta g'azal qayd etilgan. «ث», «خ» va «ذ» harflari bo'yicha esa bittadan g'azal ko'rsatilgan. Ushbu statistik ma'lumotlar devonning alifbo asosida tuzilganini va harflar bo'yicha miqdoriy farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Tarjibandlar 46–49-varaqlarda joylashgan bo'lib, qaydlarga ko'ra, jami 34 tani tashkil etadi. Ushbu bo'limning birinchi asari «1-musalsalat» deb belgilangan. Tarjibandlarning alohida janriy bo'lim sifatida g'azallardan keyin kelishi majmua ichidagi matn tartibini aniqlashda muhimdir.

Muxammaslar 49–50-varaqlarda berilgan va ularning umumiy soni 21 ta deb qayd etilgan. Muxammaslar sarlavhasi uch marta keltirilgan bo'lib, har bir bo'limdagi asarlar soni mos ravishda 9, 7 va 5 tani tashkil etadi. Shu tariqa uch bo'limdagi asarlar yig'indisi umumiy hisobga mos keladi. Ikkinchi bo'limning birinchi muxammasi alohida qayd etilgan.

Xotima 50–51-varaqlarda joylashgan. Qo'lyozmada shoirning yakuniy qismi xotima yoki so'ngso'z sifatida tavsiflanadi. Matn oxirida «الوهاب الملك يعون الكتاب تمت» jumlasini kolofon sifatida keltirilgan. Bu qayd qo'lyozmaning yakuniy qismiga tegishli bo'lib, uning matniy tuzilishini o'rganishda ahamiyatga ega.

Tavsifiy qaydlarda 51b varaq bo'sh ekani, 52a varaqda esa keyingi ijodkorning ismi arab yozuvida keltirilgani qayd etilgan. Shuningdek, majmuaning oxirgi qismida uchta bo'sh varaq va muqovaning ichki bo'sh qismi mavjudligi ko'rsatilgan. Qo'lyozmaning yakuniy varag'i haqidagi qaydlarda «611b» shaklidagi belgi ham uchraydi.

Umumiy kuzatishlar qo'lyozmaning ancha tartibli ko'chirilganini ko'rsatadi. Shunga qaramay, ayrim varaqlardagi yirtiqalar, o'chirilgan so'zlar, bo'sh qatorlar va matnning tushib qolgan bo'lishi mumkin bo'lgan qismlari alohida ilmiy tekshiruvni talab qiladi. Mazkur belgilar qo'lyozma matnini boshqa nusxalar bilan qiyoslash va uning nisbatan to'liq holatini tiklashda muhim bo'lishi mumkin. Devonga nisbatan majmua yaxshi saqlanib qolganiga qaramay, debocha va xotima mavjud emasligi hisobiga tayanch manba vazifasini bajarolmasligi mumkin.<sup>31</sup>

1032/1 raqamli qo'lyozma majmuaning o'rganilishi G'aribiy ijodiga oid matnlarni faqat adabiy mazmun nuqtayi nazaridan emas, balki kitobat va matnshunoslik jihatidan ham tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Majmuada to'qqiz nafar shoirning nomi qayd etilgani va G'aribiy devonining birinchi o'ringa kelishi uning tarkibiy tuzilishini belgilovchi muhim xususiyatlardandir. Biroq shoirning majmuada birinchi joylashtirilganiga asoslanib, uning tarixiy-adabiy mavqei haqida qat'iy xulosa chiqarish mumkin emas. Bunday taxminni boshqa manbalar orqali mustahkamlash talab etiladi.

<sup>31</sup> Содиқов.Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари.-Тошкент, -2017.Б-169.

Qo'lyozmada g'azallarning alifbo tartibida joylashtirilishi, janrlar uchun alohida sarlavhalarining qo'llanishi va qizil siyohdan foydalanilishi matnni tartibli tashkil etish tamoyilini ko'rsatadi. Ikki ustunli yozuv, har bir varaqdagi poygir va sarlavhalarining o'rtada ajratib berilishi nusxaning tashkiliy xususiyatlarini belgilaydi. Shu bilan birga, ayrim maqtalarning odatdagi joylashuvdan farq qilishi, ba'zi o'rinlarda bo'sh joy qolishi va ayrim so'zlarning o'chirilishi matnni ko'chirish jarayonida turli o'zgarishlar yuz bergan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Qo'lyozmada ayrim baytlar yoki qatorlar tushib qolgan bo'lishi haqidagi taxminlarni tasdiqlash uchun boshqa nusxalar bilan qiyosiy tekshiruv o'tkazish lozim. Hozirgi qaydlar asosida bunday holatlarning barchasini kotib xatosi deb baholash to'g'ri bo'lmaydi. Ular matnning dastlabki tuzilishi, ko'chirish jarayoni yoki keyingi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Majmuaning tashqi holati nisbatan yaxshi saqlangan bo'lsa-da, varaqlar soni va ayrim varaqlarning holatiga doir qaydlarda aniqlashtirish talab qiladigan tafovutlar mavjud. Shu sababli yakuniy katalog tavsifini tuzishda varaqlarni ketma-ket tekshirish, raqamlanishni qayta aniqlash va muhrlardagi yozuvlarni imkon qadar to'liq o'qish muhimdir.

#### **XULOSA**

1032/1 raqamli qo'lyozma majmua Xushhol G'aribiy ijodini o'rganishda muhim yozma manbalardan biri hisoblanadi. Uning kodikologik tavsifi qo'lyozmaning moddiy tuzilishi, xat turi, qog'ozi, muqovasi, siyohlardan foydalanish usuli, matnning ustunlarga joylashtirilishi va kutubxona muhrlari haqida ma'lumot beradi.

Majmuada G'aribiy bilan birga sakkiz nafar boshqa shoirning nomi keltirilgan. G'aribiy devonida g'azallar alifbo tartibida joylashtirilgan, ulardan keyin tarjibandlar, muxammaslar va xotima keladi. G'azallarning hajmi besh baytdan o'n bir baytgacha bo'lib, alifbo harflari bo'yicha taqsimotida sezilarli farqlar mavjud. Tarjibandlar va muxammaslarning alohida bo'limlarga ajratilishi ham qo'lyozmaning janriy tuzilishini belgilaydi.

Ayrim varaqlarda kuzatilgan yirtiqalar, o'chirilgan so'zlar, bo'sh joylar va maqta qismlarining turlicha joylashuvi qo'lyozmani matnshunoslik nuqtayi nazaridan yanada chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, varaqlar soni va ayrim sahifalarning holatiga doir qaydlarni asl nusxa asosida aniqlashtirish lozim.

Umuman olganda, mazkur qo'lyozma majmua G'aribiy merosining tarkibi, mumtoz she'riyat janrlarining qo'lyozmadagi tartibi va kitobat xususiyatlarini o'rganish uchun ilmiy ahamiyatga ega. Uning boshqa nusxalar bilan qiyosiy tadqiq qilinishi shoir asarlari matnini aniqlashtirish va qo'lyozma tarixini chuqurroq yoritishga yordam berishi mumkin.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. Хабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Қисқача курс. Тошкент, 2000.-134 б.

2. Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан. Литература (Диваны), Издательство "Навруз". Том 1. №863.-Тошкент, 2017. -559б.
3. Содиқов.Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари.-Тошкент, -2017. -216б.
4. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondi. Xushhol G'aribiy Koshg'ariy devoni. Inventar raqami: 11409.
5. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondi. Xushhol G'aribiy Koshg'ariy devoni. Inventar raqami: 1032/1.